

LECH SZCZEGÓŁA

PRZYCZYNEK DO PROBLEMU TRWANIA I ZMIANY STEREOTYPÓW NARODOWYCH

Stereotypy narodowe (etniczne) stanowią przedmiot studiów wielu dyscyplin naukowych. Obrazy narodów w świadomości innych, ich treść, zasięg, ładunek emocjonalny, rozpatrywane są z różnych punktów widzenia i w różnych celach badawczych (zob. J. Hoffmann, 1986). Psychologów i socjologów interesuje problematyka struktury stereotypowych wyobrażeń. Uwaga badaczy koncentruje się tu na mechanizmie funkcjonowania sądów przekonaniowych w ich aspekcie poznawczym i afektywnym (Z. Chlewiński, 1992). Historycy dostarczają wiedzy o tym, jak na treść i dynamikę stereotypów oddziałują wydarzenia dziejowe (M. Koch-Hillebrecht, 1977). Stereotyp „obcego” jawi się tu jako — mniej lub bardziej zmitologizowany — produkt zbiorowych doświadczeń będących ważną komponentą „własnej” tożsamości narodowej (W. Wrześniński, 1992). W badaniach politologicznych eksponowane są pragmatyczne funkcje stereotypów, ich konsenkwencje dla działań politycznych na arenie międzynarodowej i wewnętrznej. Stereotypy stanowią wszak nie tylko mentalny wyraz stanu stosunków między określonymi narodami i państwami. Jako istotny składnik opinii publicznej wpływają na postawy oraz motywacje jednostkowych i zbiorowych zachowań.

Właśnie ta „ideologiczno-kreatywna” (J. Berting, Ch. Willain-Gandossi, 1975, s. 15) funkcja stereotypów decyduje — jak można sądzić — o ciągłym zainteresowaniu problematyką obrazu Niemców w świadomości społeczeństwa polskiego (i *vice versa*). Refleksji nad tą problematyką sprzyja niewątpliwie bogactwo treści obustronnych stereotypów, które wyrażają złożoną i dramatyczną historię polsko-niemieckiego sąsiedztwa. Ale ważniejsza wydaje się świadomość znaczenia, jakie te zgeneralizowane sądy jednego narodu o drugim odgrywały i odgrywają we wzajemnych stosunkach. Truizmem jest dziś stwierdzenie, że perspektywy rozwoju polsko-niemieckiej współpracy w wymiarze zarówno państwowym, jak i regionalnym, uzależnione są od tempa przewycięzania wzajemnych uprzedzeń.

„Przyszłe stosunki polsko-niemieckie, jeżeli układać się będą między wolnymi narodami — pisze Andrzej Kijowski — nie będą zależały od wytyczenia granic, lecz od ich interpretacji. Gdziekolwiek będą przebiegały, jeśli otoczy je narodowa czy inna mitologia, staną się złe”. Nośnikami takich

mitologii są właśnie narodowe auto- i heterostereotypy (zob. A. Biernat, 1989). Uwikłany w nie stosunek do sąsiada w obu państwach stanowił w XX wieku swoisty konstans wewnętrznych dyskusji nad racją stanu, zarówno w ich wersji elitarniej, jak i na poziomie świadomości potocznej. O ciągłym funkcjonowaniu stereotypów w mentalności obu społeczeństw świadczą nie tylko sondaże i badania empiryczne, ale również lektura publikacji prasowych.

Nawet jeżeli przyjąć, że stereotypowych wyobrażeń nie podzielają współczesne elity polityczne i kulturalne („elity dyskursu”), to samo ich istnienie w istotny sposób ogranicza pole aktywności praktycznej. Roman Wapiński (1994, s. 153) stwierdza:

„Polityk, który podejmuje działania kolidujące z panującymi w swoim społeczeństwie stereotypami, musi je brać pod uwagę, gdyż inaczej nie uzyska dla swych poczynań akceptacji społecznej. [...] Musi je uwzględnić, także w toku werbalizacji wysuwanych przez siebie celów, pamiętając przy tym, że zmiany w świadomości społecznej zachodzą powoli, nie nadążają za tempem wydarzeń”.

Prawdziwość tej konstatacji widoczna jest — by podać przykłady mające walor empirii — w polskiej debacie wokół statusu regionów transgranicznych, stanowisku ośrodków decyzyjnych wobec niemieckich inwestycji kapitałowych czy w kwestii sprzedaży ziemi i nieruchomości.

Wymienione okoliczności powodują, że ranga badań nad stereotypami narodowymi postrzegana jest nie tylko przez pryzmat roli poznawczej. Oczekuje się od tych badań przesłanek dla działań profilaktycznych i edukacyjnych, które mogłyby neutralizować wpływ stereotypów na postawy i przekonania. Jest to szczególnie istotne w przypadku obustronnych stereotypów polsko-niemieckich. Są one przykładem stereotypów „złośliwych” (H. Putnam, 1975) — uprzedzeń, które antagonizują wzajemne odniesienia grup społecznych.

Stosunkowo najlepiej rozpoznane wydają się dzisiaj procesy kształtowania się stereotypów narodowych. Jest to zasługą mających bogatą tradycję studiów opisowych prowadzonych przez zainteresowane tą problematyką środowiska historyków i literaturoznawców (Z. Mitosek, 1974; T. Szarota 1988; W. Wrzesiński 1991). Badanie antecendencji stanu obecnego z natury rzeczy pozwala dostrzec złożoność uwarunkowań tych formuł, ocen i symboliki, które w sposób automatyczny uruchamia w naszym myśleniu stereotyp. Historyczne opisy ewolucji syntetycznych, społecznie rozpowszechnionych definicji określających fenomen danego narodu w oczach innego, ujawniają zarazem problematyczność szeregu dość powszechnie przyjmowanych twierdzeń o stereotypach. Na gruncie ustaleń historycznych kwestionowane mogą być tezy mówiące zarówno o ich niezależności od empirycznego doświadczenia, odporności na zmiany i niezgodności z rzeczywistością, uniwersalnym (w sensie zasięgu społecznego) funkcjonowaniu (W. Wrzesiński, 1992, s. 9; R. Wapiński, 1994, s. 153). Stąd też skłonność do posługiwania się bardziej znaczeniowo pojemnym i plastycznym określeniem „obraz”, często w liczbie mnogiej. Umożliwia ono ekspozycję różnorodności etnicznych wyobrażeń w

wymiarze ich diachronicznej dynamiki oraz zróżnicowania społecznego (środowiskowego) czy przestrzennego (np. regionalnego).

Z perspektywy historycznej staje się szczególnie widoczny redukcjonizm cechujący sposób analizy stereotypów, który dominuje w praktyce badań empirycznych. Jego efektem jest hiatus istniejący między wagą i znaczeniem, jakie dość jednogłośnie wiązane są z rozpoznawaniem problematyki stereotypów narodowych (zwłaszcza polsko-niemieckich) a praktyczną wartością dotychczasowych ustaleń. Trafna wydaje się — jak sądzę — diagnoza: „Badania nad stereotypami popadły w stereotypowość: zdradzają objawy pośpiesznego, nie uprawnionego uogólniania i emocjonalnego wartościowania, pokazują zjawisko wybiórczo, jednostronnie, łatwo ulegają apriorycznym tezom powtarzanym za autorytetami itd.” (J. Bartmiński, 1995, s. 258). Ten krytyczny osąd należy uzasadnić.

Najszerzej reprezentowany w literaturze przedmiotu wzorzec refleksji nad stereotypami narodowymi ogniskuje się wokół ich aspektu treściowo-strukturalnego. Mimo wyraźnego postępu w zakresie metod pomiaru ujęcie to nie wychodzi poza ramy teoretyczne i pojęciowe, które nakreślił niegdyś prekursor problemu Walter Lippmann (por. A. Schaff, 1981, s. 67). Jego autorska idea mówiąca, że stereotypy to „obrazy w naszej głowie”, przybrała współcześnie postać pytań o to, jakie cechy mocą stereotypowego myślenia przypisywane są przez świadomość zbiorową poszczególnym nacjiom oraz jakie nastawienia emocjonalne są z tymi cechami skorelowane. W swoim zasadniczym wątku schemat postępowania badawczego polega tu na rejestrowaniu a następnie klasyfikowaniu konotacji semantycznych i afektywnych, które wywołują terminy będące nazwami określonych narodowości czy grup etnicznych (por. K. Pisarkowa, 1975; J. Maciątek i I. Kurcz, 1992).

Swoista „stereotypowość” tego rodzaju procedur wynika z — mniej lub bardziej świadomego — sprowadzenia problematyki stereotypów do kwestii wyobrażeń społecznych dotyczących tzw. charakteru narodowego (zob. S. Bednarek, 1980). Dzieje się tak niezależnie od tego, czy mamy do czynienia z badaniami empirycznymi, czy z analizami źródeł pisanych, np. przekazów literackich. Pojęcie stereotypu bowiem staje się tutaj odpowiednikiem syndromu cech, które statystycznie górują w wypowiedziach badanej zbiorowości na temat danej nacji, cech mających charakteryzować ją pod różnymi względami, np. społecznym (stosunek do innych), psychicznym (cechy umysłowe i charakterologiczne), fizycznym (wygląd), bytowym (zachowania), kulturowym (język) czy ideologiczno-politycznym (przekonania).

Podjęcie badawcze koncentrujące się na językowej stronie stereotypów, w płaszczyźnie teoretyczno-metodologicznej skodyfikowane przez Ute Quasthoff (1973), umożliwia precyzyjne mierzenie, a przede wszystkim porównywanie ze sobą charakterystyk odnośnych narodowości (zob. J. Bartmiński, 1988), stosowane jednak w sposób mechaniczny cechuje się ułomnością widoczną zwłaszcza z punktu widzenia wzmiankowanych uprzednio potrzeb prakty-

cznych. Autorzy z kręgu Wiedeńskiego Ośrodka Koordynacji Badań i Dokumentacji Nauk Społecznych zauważają:

„Nie ma zbyt wielkiego sensu strategia powtarzania co jakiś czas badań, w których reprezentatywne próby ludności pyta się o opinie na temat innych narodów. Wiemy, że opinie te odzwierciedlają jedynie wartości i przesady respondentów. [...] Pytając ludzi o opinie na temat innych narodów czy krajów ujawnia się tylko stereotypowe wyobrażenia, które ich zdaniem powinni zaprezentować w takich sytuacjach, a które mogą być bez znaczenia w odniesieniu do ich normalnych zachowań czy prawdziwych wyobrażeń o tych narodach” (J. Berting, Ch. Villain-Gandossi, 1995, s. 24).

Konwencjonalność dominującego (lingwistycznego) nurtu empirycznego badań nad stereotypami spowodowała wytworzenie się swoistych reguł gry; badani nie tyle odsłaniają swoje rzeczywiste poglądy i postawy, co odwołują się do stereotypowego zasobu informacyjnego: „respondent wie, co ma powiedzieć o obcych w danej sytuacji” (*tamże*).

Wzmiankowane tutaj ujęcie problematyki stereotypów narodowych wyczerpało, jak można sądzić, swoje walory heurystyczne. Potwierdza ono jedynie — banalny już dzisiaj poznawczo — fakt, że istnieją będące elementem wspólnego kodu kulturowego, względnie trwałe i niezależne od jednostkowych doświadczeń skonwencjonalizowane sądy, które definiują hipotetyczną „istotę” czy „charakter” poszczególnych narodów.

Są to sądy, które stanowią najbardziej wyrazisty i ugruntowany (sztywny) składnik stereotypu, ponieważ — jak każdy fenomen kulturowy — kształtują się w dłuższych przedziałach czasowych. Relatywnie proste w badaniu, zapewne dlatego też są najchętniej badane i eksponowane. Wzmacnia to wrażenie bezwładności (*rigidity*) stereotypu, jego odporności na zmiany (por. A. Schaff, 1981, s. 76). Jest to skutkiem przyjęcia założeń badawczych, które zjawisko stereotypizacji redukują do jego aspektu semantycznego, czyli treści wyobrażeń na temat cech, jakie są specyficzne dla „obcych”. Interpretacje takie z natury rzeczy pomijają realne i aktualne determinanty rzutujące na praktyczny sens — społeczne funkcje stereotypów.

Dla lepszego zrozumienia roli, jaką stereotypy odgrywają w stosunkach międzynarodowych, bardziej interesujące poznawczo wydaje się rozpatrywanie stereotypów jako elementu dynamicznego kontekstu, który stanowi poczucie własnej tożsamości narodowej. „Stereotypy narodowe jako wyobrażenia o obcych zakładają zawsze pewne wyobrażenia o sobie oraz ocenę własnej zbiorowości narodowej. Odzwierciedlają również aktualną pozycję danej zbiorowości narodowej wobec innych krajów, z którymi stosunki ulegają ciągłej zmianie” (J. Berting, Ch. Villain-Gandossi, 1995, s. 23). Niewątpliwie wydaje się fakt, że stereotypy mogą być w jednym czasie „aktywne” a w innym „przytłumione”. Zmieniać się może subiektywna interpretacja zawartości stereotypu przez jego nosiciela. Przy stabilnym zestawie cech składających się na obraz innej nacji zmianie podlegać może ocena tych cech. Emocjonalny

komponent stereotypu może się przesuwac na skali umownego kontinuum, którego bieguny tworzą wrogość i sympatia.

Tego rodzaju modyfikacje — potwierdzone w ustaleniach historyków — przesadzają o tym, jaki jest w danym czasie rzeczywisty stosunek jednej nacji do drugiej. Dynamika tego stosunku wskazuje, że stereotypy i ich sens (choć niekoniecznie ich treść) ewoluują wraz ze zmianami w układzie stosunków międzynarodowych i wewnętrznych. Te obiektywne zmiany oddziałują na stereotypy w sposób pośredni, poprzez rewizje i reinterpretacje poczucia własnej tożsamości narodowej oraz związanych z nią interesów. W takim właśnie znaczeniu stereotypowe sądy o innych mogą być rozumiane — a przede wszystkim wyjaśniane — jako funkcja sądów o nas samych. Wyrażają kondycję psychiczną społeczeństwa: poczucie siły bądź słabości, bezpieczeństwa bądź zagrożenia, materialnego dobrobytu bądź upośledzenia.

Uwagi powyższe sformułowane zostały z myślą o problemach w badaniu stereotypów polsko-niemieckich, na ich bowiem przykładzie widać integralność związku stereotypu z procesami zachodzącymi w dziedzinie stosunków międzynarodowych i w sytuacji wewnętrznej. Zderzają się tu dzisiaj dwie przeciwstawne tendencje. Z jednej strony wieloletnie procesy unarodowienia kultury, nasycenia edukacji i propagandy treściami zgodnymi z doraźnymi racjami politycznymi ułatwiają wpływ stereotypów na życie publiczne i świadomość społeczną. Z drugiej — zachodzące współcześnie w Europie przekształcenia, które wiążą się ze znoszeniem granic geopolitycznych, ekonomicznych i kulturowych, stymulują przemiany tradycyjnego wzoru tożsamości narodowej Niemców i Polaków. Zgodnie z tym, co powiedziano, stwarza to nowe warunki rzutujące na sposób wzajemnego widzenia. Niebagatelną rolę odgrywa tutaj nasilenie bezpośrednich kontaktów, co umożliwi osobistą konfrontację stereotypów z rzeczywistością. Zwiększona funkcja doświadczeń empirycznych stanowi — jak wiadomo — czynnik powodujący zmiany w strukturze stereotypu (por. M. Ziółkowski, 1989, s. 156).

Zmiany, jakie we wzajemnym postrzeganiu następują w ślad za radykalną przemianą obiektywnego kontekstu polsko-niemieckich odniesień, rejestrują najnowsze badania i sondaże. Po stronie polskiej charakterystyczna staje się rosnąca ambiwalencja stosunku wobec Niemców. Obok silnych — zwłaszcza w starszym pokoleniu — postaw nieufności (np. niechęci wobec Niemców jako potencjalnych pracodawców) nasilają się zorientowane na współpracę postawy pragmatyczne. Wyrażają je wypowiedzi wskazujące na pozytywną rolę zachodnich sąsiadów („uczą gospodarności”, „ułatwiają kontakt z Zachodem”, „ściągają kapitał”). Tradycyjne cechy niemieckie pojawiają się w funkcji swoistego wzoru do naśladowania (J. Bartmiński, 1995, s. 265).

Jakkolwiek kierunek i trwałość sygnalizowanych tu zmian pozostają wciąż jeszcze kwestiami otwartymi, to można się zgodzić, że populacją, w której świadomości występują one w najbardziej znaczącej skali, jest młodzież. W tej zbiorowości, której psychospołeczny system odniesień kształtuje się pod

wpływem nowych doświadczeń, oczekiwać należy przesłanek umożliwiających weryfikację hipotez mówiących o fluktuacji dotychczasowych stereotypów.

Uwagi, jakie chciałbym sformułować na zakończenie tych — z konieczności skrótowych — rozważań, mają charakter postulatyczny. Badania stereotypów polsko-niemieckich — skoncentrowane wokół pytania „jak narody widzą się nawzajem” — obciąża skłonność do zbyt statycznych w swoich konkluzjach generalizacji. W zbyt małym stopniu uwzględniają one demograficzne (a także regionalne) zróżnicowanie stereotypów. Zbyt mało prób rozpoznania tego, w jaki sposób odpowiedzi na pytanie o wizerunek Niemca (Polaka) przekładają się na sferę postaw. Choć spór teoretyczny o to, czy stereotypy dotyczą wyłącznie przekonań, czy stanowią również korelat postaw, pozostaje nie rozstrzygnięty, to właśnie badanie tej drugiej ewentualności wydaje się najbardziej ważne poznawczo z perspektywy pytań o przyszłość polsko-niemieckich stosunków.

Literatura

- BARTMIŃSKI J. (1988), Kryteria ilościowe w badaniu stereotypów językowych, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XLI.
- , (1995), Nasi sąsiedzi w oczach studentów, [w:] *Narody i stereotypy*, red. T. Wałas, Kraków.
- BEDNAREK S. (1980), Charakter narodowy w koncepcjach i badaniach współczesnej humanistyki, Wrocław.
- BERTING J., VILLAIN-GANDOSSI Ch. (1995), Rola i znaczenie stereotypów narodowych w stosunkach międzynarodowych: podejście interdyscyplinarne, [w:] *Narody i stereotypy*, red. T. Wałas, Kraków.
- BIERNAT T. (1989), *Mit polityczny*, Warszawa.
- CHLEWIŃSKI Z. (1992), *Stereotypy: struktura, funkcje, geneza. Analiza interdyscyplinarna*, „Kołokwia Psychologiczne” t. 1.
- HOFFMANN J. (1986), *Stereotypen. Vorurteile. Völkbilder in Ost und West in Wissenschaft und Unterricht. Eine Bibliographie*, Wiesbaden.
- KOCH-HILLENBRECHT M. (1977), *Das Deutschenbild. Gegenwart-Geschichte-Psychologie*, München.
- MACIĄTEK J., KURCZ I. (1992), *Stereotypy różnych narodowości występujące u dorosłych Polaków*, „Kołokwia Psychologiczne” t. 1.
- MITOSEK Z. (1974), *Literatura i stereotypy*, Wrocław.
- PISARKOWA K. (1995), *Konotacja semantyczna nazw narodowości*, „Zeszyty Prasoznawcze” XVII, nr 1.
- PUTNAM H. (1975), *Mind, Language and Reality. Philosophical Papers*, t. 2, Cambridge.
- QUASTHOFF U. (1973), *Soziales Vorurteil und Kommunikation. Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*, Frankfurt am Main.
- SCHAFF A. (1981), *Stereotypy a działania ludzkie*, Warszawa.
- SZAROTA T. (1988), *Niemiecki Michael: Dzieje narodowego symbolu i autostereotypu*, Warszawa.
- WAPIŃSKI R. (1994), *O pożytkach i trudnościach badań stereotypów narodowych*, „Przegląd Polityczny” nr 24.
- WRZESIŃSKI W. (1991), *Wokół stereotypów Polaków i Niemców*, praca zbior., Wrocław.
- , (1992), *Sąsiad czy wróg? Ze studiów nad kształtowaniem obrazu Niemca w Polsce w latach 1795-1939*, Wrocław.

ZIÓLKOWSKI M. (1989), Wiedza. Jednostka. Społeczeństwo. Zarys koncepcji socjologii wiedzy. Warszawa.

LECH SZCZEGÓŁA

BEITRAG ZUM PROBLEM DER DAUER UND ÄNDERUNG VON NATIONALEN STEREOTYPEN

Der Artikel bildet die Probe einer kritischen Diagnose, welche den Forschungsstand im Bereich der nationalen Stereotypen betreffen soll. Die nationalen Stereotypen (ethnische Stereotypen) sind seit Jahren zum Forschungsobjekt vieler wissenschaftlicher Disziplinen (soziale Psychologie, Soziologie, Polylogie) geworden. Außer der traditionellen Erkenntnisfunktion erfüllen diese Forschungen die wichtige praktische Rolle. Davon werden die Voraussetzungen für die profilaktischen und Edukationshandlungen erwartet, welche die Aktivität der sog. „bösen Stereotypen“ (H. Putnam) neutralisieren könnten. Das ist ein Effekt der ideologisch - kreativen Funktion des Stereotyps.

Die Hauptthese des Autors bildet die Behauptung, daß in der Praxis der empirischen Forschungen im Bereich der Stereotypen die Stellungnahme überwiegt, die nur den linguistisch - semantischen (beschreibenden) Aspekt dieser Frage herausstellt. Untersucht werden der Inhalt und die Struktur der Vorstellungen, die sich auf die hypothetische „Natur“ oder auf den „Charakter“ anderer Nation beziehen.

Obwohl im Methodenbereich ein großer Fortschritt zu beobachten ist, überschreitet diese populäre Forschungskonvention die theoretischen Rahmen, die einst von W. Lippman gezeichnet worden sind, nicht. Der Begriff des Stereotyps wird hier auf seine Erkenntnisfunktion und affektive Funktion reduziert.

Der Autor entwickelt hier die Anschauung, daß heute diese Stellungnahme selbst durch die eigenartigen Stereotypen gekennzeichnet wird.

Der zweite Teil des Beitrags enthält zwei methodologische Postulate. Sie drücken die genetisch - funktionale Richtung in der Stereotypenforschung aus. Das erste setzt die Erklärung der Bilder des „Fremden“ als eines dynamischen Elements des psychosozialen Kontextes voraus. Der Kontext betrifft das Gefühl der eigenen nationalen Identität (variabel in Zeit und Generationssystem). Das zweite Postulat knüpft an die Bedürfnisse der Edukationspraxis an. Es begründet die Notwendigkeit, die Rolle der stereotypen Überzeugungen als Haltungen und Verhaltenskorrelat (den behavioralen Aspekt vom Stereotyp) systematischer zu studieren.